

OLLE NORDBERG

Lyrik som ingång till litteraturen

Litteraturdidaktiska reflektioner om poesins
betydelse för gymnasiets yrkeselever

Det slog mig för en tid sedan att jag faktiskt kom in i svensk-läraryrket ganska slumpmässigt, ja nästan motvilligt för 20 år sedan. I samma ögonblick framträdde en något långsökt, möjligen missvisande men också oemotståndlig parallell med Odysseus liv. Vi hade båda, efter att i åldern ”tjugo någonting” försökt komma undan våra respektive öden, genomlevt två tioårsfaser av strapatser. Den första halvan utspelade sig i mitt fall på heltid i gymnasieskolan, den andra halvan med forskning och universitetstillvaro till största del (men med en tå kvar i skolans värld som gymnasielektor på si och så många procent). Nu, med den medelålders människans erfarenhet och visdom, kunde jag alltså blicka tillbaka över såväl en litteraturdidaktisk Iliad som Odysse.

Nåväl, om vi lämnar den lite sökta parallellen – och O gör väl aldrig några större försök till djuplodande reflektioner efter hemkomsten vad jag minns, annat än hos Eyvind Johnson? – vad går att se från den här utkikspunkten? Massor förstås. Allra klarast framträder insikten att jag inte alls ägnat tillräcklig uppmärksamhet i arbetet som läsforskare, lärarutbildare och litteraturdidaktiker åt att kommunicera lyrikens avgörande betydelse i ungas läsutveckling.¹ I min egen praktik har nämligen det poetiska uttrycket genomgående varit den allra bästa ingången till litteraturen och till en *litterär identitet*. Inte minst för så kallade

ovana läsare, från hemmiljöer där litteratur och läsning inte är en central del av livet.

Begreppet litterär identitet har jag själv myntat i ett försök att fånga in och lyfta fram den attitydmässiga aspekten av den skönlitterära läsförmågan, ett perspektiv som ofta saknas i modeller för hur litterär kompetens fungerar. I flera större läsundersökningar med unga läsare har jag funnit att den har en central betydelse och jag har också speciellt framhävt behovet av att litteraturlärare arbetar med attityden redan från början i sina möten med nya klasser och grupper.

Första steget i byggandet av en sådan identitet är att eleverna får syn på sig själva som reflekterande och aktiva läsare vilkas perspektiv är efterfrågat och viktigt. Känner ungdomarna direkt att deras tankar räknas och är en del av undervisningen, då växer också självförtroendet och viljan att bidra till diskussioner med utgångspunkt i den egna läsoplevelsen. En elev med litterär identitet ser sig själv som *litteraturläsare* och är därmed medveten om skönlitteraturens speciella egenskaper och att tolkning, diskussion och bearbetning av fiktionsberättelser och lyrik skiljer sig från all annan läsning i skolan. Att en läst roman, dikt eller novell i diskussioner visar sig inrymma många olika lager, nivåer och tolkningsperspektiv kan genom lärarens vägledning tydliggöra fiktionsberättelsens, dramats eller lyrikens rika potential att säga någonting väsentligt om verkligheten på ett annat sätt än fakta och faktion. Dit ska litteraturundervisningen försöka nå. Lyckas det har också den så kallade legitimitetsfrågan (det vill säga frågan om varför skönlitteratur ska läsas i skolan över huvud taget) besvarats på vägen och blivit överspelad.

Hur elevers experimenterande med språk och bilder i klassrummet kan få dem att börja tänka på det här sättet, och ta viktiga steg i byggandet av sin litterära identitet, diskuteras och åskådliggörs i det följande.

Bild, form, rytm – och eget skapande

Allra först när jag möter en ny grupp brukar jag låta eleverna beskriva sig själva enligt instruktionen *Om du vore en växt, vad för slags växt skulle det vara då?* Jag ber dem fundera noga, sedan går vi laget runt. Många ser helt undrande ut till en början, men snart säger någon ”tall”. Jaha, undrar vi andra, varför då? Diskussion uppstår och snart säger nästa ”tussilago”. En sol- eller

maskros brukar dyka upp, några härmar varandra och tar samma palmer och prästkragar – och kanske en och annan mer ljusskygg elev väljer något under jord såsom tryffel eller potatis. Sedan kommer alltid en kaktus också, och då tar diskussionen fart på allvar. Brännässlor, köttätande växter och möjligen någon rus- eller beroendeframkallande planta kan också ruska om lite och leda till både djupare frågor och skratt. Efter att alla fått säga sitt frågar jag dem: Vad gjorde vi nu här? Ni beskrev er själva med en symbol och vi andra fick tolka. Hur var det? ”Kul”, säger de flesta. Okej, säger jag, då är vi igång i vårt poetiska skapande och tänkande. Nu kör vi på härifrån. Och det får mycket gärna vara just – kul!

Alla som jobbat med lyrik i undervisningssammanhang vet hur hårt idén om rim i traditionell mening sitter hos eleverna. Detta är viktigt att ta ur dem direkt! Jag brukar i stället lyfta fram form och rytm, tillsammans med detta att uttrycka sig metaforiskt och symboliskt som vi snuddat vid med växterna, och ganska snabbt har eleverna hittat ett poetiskt språk. Förbjud dem alltså – på ett vänligt men bestämt sätt – att rimma, tvinga in dem i fasta formler av stavelser och ord (det finns massor av bra tips och övningar för det) och du kan snabbt se hur 25 poeter i vardande prövar sina vingar på ett för dem nytt sätt.

Relativt snart hittar eleverna känslan för rytm och kan skapa poesi fri från nödrim utan att jag styr dem. I det första exemplet på detta nedan kan det anas att poeten, en byggelev på målarinriktningen, har inspirerats av låttitlar och textrader från den svenska rock- och poplyriken. Exempel nummer två är skriven av en så kallad ”hästelev”, det vill säga en elev inom naturbruksinriktningens hästinriktning.

Utan titel

Brev till de förlorade
Sju sorger
På toppen av världen:
En säng av lögner

Mitt hjärta blöder
Väck mig när ni vaknat
Inget kommer mellan oss
Jag är inte skyldig dig någonting

Gåshud

Så kallt men omvälvande
Drar i den sköra huden,
Känner mig frusen
och en känsla av växande,
inom mig.
Så spänd,
men undergiven.
Ont mot gott.

En annan fungerande kom igång-metod kan vara att ge eleverna första raden i deras kommande dikt, med den vidare instruktionen att den ska vara orimmad och innehålla ett visst antal rader. Eleverna ges i det sammanhanget möjligheten att vara kreativa vad gäller radbrytningen, och de hittar ofta en rytm och ett innehåll som får dessa 16-åringar, som varken läst eller skrivit poesi på det här sättet alls förut, att själva imponeras av och glädjas såväl åt sin egen lyriska förmåga som åt kamraternas. Att läsa upp sina alster med inlevelse är en viktig del i övningen och det är högst väsentligt att det kring detta läsande – och över hela skrivprocessen – råder en positiv skaparglädje. Det exempel jag visar här är skrivet av en elev som går skogsbruksinriktningen inom naturbruksprogrammet och har öppningsraden *När luckorna öppnas ...* given på förhand.²

När luckorna öppnas så faller
man ner. Ingen vet hur långt det är. Några meter. När
luckorna öppnas känner man hur vinden
piskar i ansiktet. När man har ramlat så tar
man sig upp igen. Luckorna öppnas varje dag.

En ytterligare möjlighet för litteraturlärare att hjälpa elever att hitta lyriska uttrycksätt är att utgå från formmässiga verktyg som etablerade poeter använt, som till exempel fraser eller ord som återkommer. Sonja Åkessons "Sommarräkning" är mycket tacksam i den typen av kreativt skrivande, inte minst när eleverna är tillbaka efter sommarlovet.³ Som bekant binds Åkessons dikt ihop av ordet *och* mellan två ord eller fraser och får på så sätt en väldigt speciell effekt på den som läser. Två exempel på denna typ av formexperiment ges nedan skrivna av elever på bygg- och naturbruksprogrammen.

32 grader

Studentmössan och plakatet
och Vincent och fota
och skogen och springa
och sommarkläder och min gamla cykel
och kohagen och kossorna
och gräset och fästingarna
och blommorna och åkrarna
och solen och regnskurarna
och mer fest och misslyckanden
och återhämtning och bryggan
och grillning och nattbadet
och katterna och hästarna
och dammiga hagen och hopp om regnet
och midsommar och för många glas
och sång och piano
och släkten och kalas
och barndomsvännen och ankan
och biltvätten och sushin
och Frenchi och rödingen
och jobbet och mamma
och stilla vattnet och båten
och hundarna och springturerna
och gruvtornet och utsikten
och Amanda och Anton
och utgång och musik
och Vigiland och dans
och båtveckan och bekanta
och killen och rosen
och pride och kärleken
och stoltheten och glädjen
och helgjobbet och stationen
och marken och glaset

Min Telefon

Min mobil är trasig
Som min själ
Skärmen är splittrad
Som min själ

Sprickan är djup
Som min själ
Den är kolsvart
Som min själ

Att tolka genom att plocka isär, veckla ut och sätta ihop på nytt
När det gäller att tolka dikt finns förstås många olika vägar att gå. Att inleda ett pass med en projicerad dikt, gärna en så kallad ”svår” dikt, och låta var och en reflektera fritt i några minuter för att sedan ta gemensam diskussion i smågrupper och helklass kring hur eleverna uppfattat dikten är svårslaget som start på en svensklektion. Avgörande är då att de först enskilt skriver ner sina personliga reflektioner och tolkningar innan diskussionerna inleds. På så vis konkretiseras och synliggörs deras eget tänkande för dem och i nästa steg, när eleverna tar med sig dessa anteckningar in i en smågrupp, finns automatiskt fyra–fem olika sätt att förstå dikten att diskutera. Just detta att lyrik i det format som ryms på en powerpoint-bild går snabbt att läsa igenom, samtidigt som poemen innehåller passager som *måste* tolkas för att ett menings-skapande ska kunna äga rum är optimalt i det utvecklande arbetet av elevernas litterära läs- och tankeförmåga.

Att klippa sönder dikter rad för rad och låta eleverna sätta ihop dem, utan att de vet hur originalet ser ut, är ett annat sätt att sätta igång elevernas poetiska kreativitet. Jag brukar ofta använda Tranströmers poesi i de sammanhangen, i synnerhet dikten ”Efter en lång torka” där varje rad är ett rytmiskt bilduniversum i sig själv. Det blir alltid fantastiska nya dikter – samtidigt som vi kan odla vår poetiska rebellstatus genom att göra våld på en nobelpristagares verk, om än med stor respekt. Detta är faktiskt en viktig sak då elever med lågt självförtroende ofta är rädda att göra fel. När de förstår att det inom poesin inte finns några fasta regler skapar det stor lättnad. Många av dem är så vana att göra fel när det kommer till skrivande att de inte vågar försöka alls när det först dyker upp. Övningar av den här typen, och praktisk tillämpning av Tristans Tzaras välkända dadaistiska manual för diktskrivning råder vanligtvis slutgiltig bot på det.

Med jämna mellanrum påminner jag eleverna om poesins komprimerade form och pekar på vilken stor betydelse detta har, både vid läsning och eget skrivande. För att vidare illustrera detta

ger jag dem ibland uppmaningen att ”veckla ut” detta koncentrat av mening genom att låta poetiska uttryck byta genre.⁴ Med siktet inställt på de förtätade berättelser som ofta ryms i dikter öppnar sig många bearbetningsmöjligheter som verkligen nödvändiggör ett aktivt tolkningsarbete. Att till exempel göra manus till musikvideor med utgångspunkt i äldre poesi är en övning som ofta blir mycket bra.⁵ För att lyckas måste eleverna då gå djupt ner i texten, tolka den och sedan ge uttryck i form av rörlig bild och musik. Musikartist och genre väljer de själva med utgångspunkt i texten. En annan variant är att utveckla en läst dikt till en novell. Det går också alldeles utmärkt att göra tvärtom, det vill säga att läsa en novell noga för att därefter komprimera sin läsoplevelse till en egen tolkning i poesiform. Mirja Unges novell ”Jul för fan” läste jag i december förra året med en klass och bad sedan eleverna att sammanfatta sin läsoplevelse enskilt. Först fritt i några korta rader, sedan i en så kallad 11-ordare enligt den för svensklärare välkända formeln *ett ord – två ord – tre ord – fyra ord – ett ord*. En kille från naturbruksprogrammets jordbruksinriktning som inte varit speciellt på hugget tidigare under kursen skrev följande reflektion och dikt.

Jul för fan. Känslan man får av berättelsen är ganska sorglig men ändå glad. Sorglig för att familjen är splittrad och att pappan har blivit alkoholiserad. Glad för att pappan ändå fick veta att hans dotter bryr sig om honom och har saknat honom och att han får besök av henne på just julafton.

Jul
Kalla händer
Alkoholens lungnande rus
Rök i nattens luft
Sorgen.

Som ni kan se är elevens stavning och språkbehandling inte helt felfri. Men hans dikt är onekligen en komprimerad version av hans resonemang med utgångspunkt i novellen – och en tänkvärd sådan. Att dikten säger någonting mer, någonting större än reflektionen är tydligt. Rytmen och orden, rytmen i orden. Känslan. Ja, det finns någonting där. Det kände han också när han läste upp den inför närmast andäktiga kurskamrater.

Diktsamlingar och författaruppläsning

Mot slutet av en kurs eller ett moment har jag ofta sammanställt elevernas dikter till diktsamlingar i form av hyfsat snygga häften, alltefter min bästa kopierings- och layoutmässiga förmåga.

Till dessa skriver jag alltid förord i litterär och peppande stil.

Diktsamlingarna ställs ut i skolbiblioteket och i klasserna har vi haft uppläsningar med de mest hänförande resultat. Många av de som kallas "svaga läsare" vågar i den situationen läsa upp sina alster och de tas emot av de lyssnande på ett positivt sätt. När jag ibland träffar elever tio år senare tar det inte lång tid innan poesiläsningen kommer på tal. Det är då tydligt att det vi gjorde har betytt något för dem och gör så fortfarande.

Ibland vid dessa tillfällen har vi försökt hålla dikterna som ska ingå i samlingen inom ett tema. Ibland har temat varit "Jag". Det svåraste och lättaste av ämnen, nämligen att skriva några rader om vem man är. Det vet väl alla? Vem man är alltså? Eller? I våras fick jag in den här dikten av en flicka i årskurs 2 som utbildar sig till djurvårdare inom naturbruksprogrammet. Det kan anas att vi läst en del modernistiska dikter under terminen. Att eleverna tar till sig och själva använder sådant vi jobbat med och läst och gör det till sitt är förstås alldeles utmärkt.

Jag

Hjärtat bultar, pulserar ut vackra röda rosor i ådrorna och klär mitt inre

Men, fortfarande lika vass som dess taggar

Passa dig, hoppas du är försiktig, hälsningar från illviljan och välviljan tillsammans med skadeglädjen.

Huden är tatuerad men inte ens jag kan se de mönster som annars skulle varit gaddade i mitt minne.

Bär kroppen som ett museum av naturkatastrofer.

Min sol, måne och stjärnor, jag studerar er som ni vakar över mig jag vaktar det stilla vattnet precis som fisken i Mars månad inte gör.

Skickar en slängkyss över havet innan vågen tar det sista andetaget som skulle varit mitt.

När vi kommit ända hit känner de flesta eleverna att poesi och litteratur behövs för att kunna uttrycka allt det där som inte går att säga eller skriva på annat sätt. Det lyriska och fiktionella blir som i elevdikten ovan mer verkligt och substantiellt än verkligheten själv.

Avslutning

Min förhoppning är att jag med dessa exempel och resonemang har kunnat visa någonting av hur just lyriken ger goda och direkta möjligheter att utveckla en litterär identitet bland yrkesinriktade ungdomar från icke-läsande hem. Att det här är elevgrupper som ofta underskattas inte minst i svenskundervisningen och i samband med läsning visar flera olika studier.⁶ Tyvärr befarar jag att detta ganska ofta får följderna att lärare i yrkesklasser inte tycker att det är någon idé att läsa abstrakt poesi. ”Bättre att hålla sig till verkligheten och lära ungdomarna stava och skriva korrekt”, tycks vara filosofin. Inget kan enligt mig vara mer felaktigt.

I mötet med lyriken öppnas hela den stora potentialen och behovet av att skriva och tänka på sätt som leder tanken vidare till tolkning, till diskussion, inre och omvärldsorienterande fördjupning. Fiktionens och konstens meningsfullhet blir påtaglig och utvecklande i en tid där långt fler ungdomar än de yrkesinriktade – och väldigt många vuxna – har attityden att det enda som egentligen är värt att läsa är det direkt verklighetsanknutna. På andra sidan denna utblickande reflektion ser jag därför starka anledningar att kriga på en tjuoårsperiod till.

Noter

- 1 Detta är jag inte ensam om, området tycks ha ägnats märkligt lite intresse inom den svenskämnesdidaktiska forskningen och skolrelaterad läsdebatt i Sverige. Om lyrikens undanskymda plats svenskämnesdidaktiska forskningen har till exempel Peter Degerman, Anna Sigvardsson och Pär-Yngve Andersson skrivit under 10-talet. När detta skrivs i augusti 2019 är det med den glädjande vetskapen att en poesididaktisk konferens äger rum i december vid Göteborgs universitet.
- 2 Den övningen och många andra mycket användbara lyriska kom igång-övningar är hämtade från Rosemarie Holmströms bok *Hundra huskurer mot skrivkramp* i vilken en bärande idé är att de skrivande får en mycket begränsad tid för varje skrivuppgift. Detta har visat sig vara mycket bra bland elever som tvivlar på sin förmåga. Har de för lång tid på sig blir det oftast ingenting.
- 3 Åkessonidén är inspirerad av Christina Monthan Axelsson som med sin engagerade undervisning inom lärarutbildningen i Uppsala under 90- och 00-talen synliggjorde litteraturdidaktikens alla möjligheter. Att övningen fått viss spridning framgår på nätet.
- 4 Genrebyte är generellt en strålande metod för bearbetning och tolkning där debattartiklar kan bli schlagertexter och kakrecept bli till politiska tal.
- 5 En variant på den här övningen finns i läromedlet *Svenska spår 2*. Ahlénius, Monica och Leibig, Annika. *Svenska spår 2*. Stockholm: Bonnier utbildning, 2002.

- 6 För en översikt, se Katrin Lilja Waltås avhandling ”Äger du en skruvmejsel?” *Litteraturstudiets roll i läromedel för yrkesinriktade program under Lpf 94 och GY 2011 (2017)*. Jfr även forskningsresultat och diskussion hos forskare som Gun Malmgren, Lotta Bergman, Eva Hultin och Caroline Graeske om att svenska ofta i praktiken setts som ett färdighetsämne inom de yrkesförberedande programmen, medan det inom studieförberedande program varit ett bildningsämne.